

ЕКОНОМІКА ТА ІННОВАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА

УДК 339.13:637.1:355.241.1

DOI: 10.37332/2309-1533.2022.2-3.1

JEL Classification: Q13, L10, H56

Ібатуллін М.І.,
д-р екон. наук, професор, професор кафедри адміністративного менеджменту та зовнішньоекономічної діяльності, Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ,
Артімонова І.В.,
канд. екон. наук, доцент, доцент кафедри фінансів, банківської справи та страхування, Білоцерківський національний аграрний університет,
Свиноус Н.І.,
канд. екон. наук, асистент кафедри обліку і оподаткування, Білоцерківський національний аграрний університет,
Сіра Ю.В.,
головний бухгалтер, Інститут продовольчих ресурсів НААН України, м. Київ

ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ РИНКУ МОЛОКА ТА МОЛОКОПРОДУКТІВ В УМОВАХ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОГО СТАНУ В КРАЇНІ

Ibatullin M.I.,
dr.sc.(econ.), professor, professor at the department of administrative management and foreign economic activity, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv,
Artimonova I.V.,
cand.sc.(econ.), assoc. prof., associate professor at the department of finance, banking and insurance, Bila Tserkva National Agrarian University,
Svynous N.I.,
cand.sc.(econ.), assistant at the department of accounting and taxation, Bila Tserkva National Agrarian University,
Sira Yu.V.,
chief accountant, Institute of Food Resources NAAS of Ukraine, Kyiv

ECONOMIC ASPECTS OF THE FUNCTIONING OF MILK MARKET AND MILK PRODUCTS IN THE CONDITIONS OF THE INTRODUCTION OF MARTIAL LAW IN THE COUNTRY

Постановка проблеми. Війна між Україною та Росією негативно відобразилася на суспільно-політичному житті країни, що характеризується численними людськими жертвами, зруйнованими містами та селами і порушеннями тісних взаємозв'язків між суб'єктами господарювання. Подібний стан речей спостерігається і в молочному скотарстві. Проте, на відміну від інших галузей сільського господарства, на технологічний процес виробництва молока не впливають негативні чинники зовнішнього середовища військового стану, такі, як відсутність світла, пального тощо.

Проте, під впливом негативного зовнішнього середовища відбувається поглиблення кризових явищ в молочному скотарстві, що відображається у зниженні основних показників діяльності суб'єктів підприємницької діяльності в сфері агробізнесу – виробників молока. У 2021 році Україна виробила 8,72 млн тонн молочної сировини, зокрема: сільськогосподарські підприємства – 2,75 млн тонн, господарства населення – 5,97 млн тонн. Молокопереробні підприємства закупили майже 3,2 млн тонн сирого молока для подальшої переробки на масло, молоко та вершки (сухі та згущені), сир, сироватку тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розгляду багатоаспектних проблем розвитку молочного скотарства, питанням підвищення ефективності виробництва молока присвячені праці вітчизняних учених-аграрників: П. Березівського, Т. Божидарніка, М. Ільчука, М. Пархомця, В. Ніценка, Д. Шияна та багатьох інших науковців. Проте, військова агресія Росії проти України, наслідком є якої часткова окупації території нашої держави, руйнування об'єктів суб'єктів господарювання та порушення виробничих зв'язків, вимагає перегляду основних теоретичних положень розвитку та оцінки сучасного стану ринку молока та молокопродуктів в Україні.

Постановка завдання. Метою дослідження є оцінка сучасного стану функціонування ринку молока та молокопродуктів й розробка практичних рекомендацій щодо активізації діяльності суб'єктів підприємницької діяльності в сфері агробізнесу – виробників молока та молокопродуктів в умовах запровадження військового стану в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Початок війни фактично паралізував молочний бізнес. Найбільший економічний удар на себе взяла, звісно, суб'єкти підприємницької діяльності та господарства населення – виробники молока на тимчасово окупованих та прилеглих територіях. Так, з 10 із 24 областей, що перебували або досі залишаються у зонах бойових дій та окупації, постачали 42 % молока на переробку. Також 800 сільськогосподарських підприємств – виробників молока постраждали від військових дій, які відбуваються чи відбувалися на їх територіях.

За 4 місяці військових дій виробники молока втратили 92 тис. корів, в т.ч. понад 50 тис. корів у корпоративному секторі аграрної економіки. В прифронтових та окупованих зонах продуктивність корів скоротилася на 50 % і більше, що пов'язано проявом стресового стану сільськогосподарської тварини.

Як свідчать результати досліджень І. Різничука, безпосереднім негативним наслідком стресового стану корів є зменшення рівня надоїв молока [1].

Необхідно зазначити, що високотехнологічні господарства корпоративного аграрного сектору – виробники молока виявились більш чутливіші до загроз, які виникли під час дії військового стану. Військові дії на тимчасово окупованих територіях України призвели до проблем збуту, оскільки ланцюжки постачання молока на переробку до підприємств зруйновані. Крім того, частину кормів та ветеринарних препаратів Україна імпортувала. Через війну та логістичні проблеми частину цих закупівель наразі здійснювати неможливо. В зв'язку з цим більшість з них змушена була збувати корів на забій. Також об'єкти виробничого призначення були об'єктами обстрілів російських військових, що призвело до загибелі сільськогосподарських тварин.

Нині більш стійкими до негативних проявів зовнішнього середовища, які викликані військовим станом, виявились малі та середні суб'єкти підприємницької діяльності в сфері агробізнесу (з поголів'ям дійного стада до 100 корів).

Необхідно відзначити високий рівень стійкості особистих селянських господарств (ОСГ) в період функціонування військового стану. Так, проведені дослідження науковців довели, що саме в умовах прояву деструктивних явищ в суспільно-політичному житті проявляється стійкість ОСГ [2].

Основними викликами, з якими сільськогосподарські підприємства та господарства населення – виробники молока стикнулися в період військових дій, є наступні:

- порушена логістика і втрата сировинно-збутових ланцюжків;
- нестача обігових коштів;
- нестача виробничих ресурсів: кормів, ветпрепаратів, племматеріалу тощо;
- дефіцит і здорожчання палива;
- нестача кадрів через вимушену міграцію, мобілізацію;
- втрати виробничих ресурсів (тварини, приміщення, сільськогосподарська техніка тощо);
- втрата фінансово-управлінської документації;
- в постраждалих та окупованих регіонах: ризики втратити врожай грубих кормів, зернових;
- в окупованих регіонах: крадіжки техніки та зерна загарбниками, ризик вимушеної ліквідації (частини) стада, тиск і пряма фізична загроза від окупаційної влади, відсутність електроенергії та зв'язку тощо.

Вважаємо, може відбутися переформатування на ринку виробництва молока. В нинішніх умовах основними товаровиробниками можуть стати малі та середні сільськогосподарські товаровиробники та господарства населення. Саме подібна ситуація проявлялася в умовах економічної кризи, що спостерігалася в нашій країні в кінці 90-х років [3]. Також буде зростати частка закупівлі молока від населення, якщо ситуація з пальним в Україні буде стабілізована. Адже витрати на збір такого молока переважно асоціюються з доступністю і витратами на пальне.

Запровадження військового стану в Україні виявило низку проблем в молочному скотарстві, особливо в сільськогосподарських підприємствах:

- зменшення виробництва молока-сировини внаслідок скорочення кількості ВРХ;
- обмежені можливості експорту української молочної продукції через Європу;
- збільшення собівартості виробництва молочної продукції;
- скорочення кількості споживачів молочної продукції на внутрішньому ринку;
- імпорт молочної продукції з Європи, першочергово сирів;
- втрата значної кількості виробленої молочної продукції на окупованих територіях та у зоні бойових дій;
- проблеми з розрахунками зі сторони торгівельних мереж;
- відсутність дієвого інструментарію кредитування молокопереробних підприємств на період війни;
- призупинення дій програм державної підтримки виробників та переробників молока на період війни зі сторони Уряду України.

Вважаємо, що основними заходами, які забезпечать здійснення виробничої діяльності в умовах війни для сільськогосподарських товаровиробників – виробників молока, є:

- зниження продуктивності та застосування молока в годівлі корів, збільшення даванки телятам, скорочення періоду лактації – для мінімізації втрат;
- найпростіша переробка молока (сир, масло);
- альтернативні ветеринарні заходи для лікування в умовах нестачі/браку засобів захисту тварин;
- природне парування.

Необхідно зазначити, що в нинішніх умовах питання економічної ефективності відійшло на другий план. Нині головним завданням для більшості сільськогосподарських підприємств – виробників молока є збереження поголів'я корів в умовах призупинення програм державної підтримки молочного скотарства. Подібне завдання постає і перед господарствами населення. Як свідчать результати досліджень науковців, в період прояву деструктивних явищ особисті селянські господарства мінімізують до рівня, що забезпечує необхідними продуктами харчування членів сільського домогосподарства [4].

Початок війни фактично паралізував молочний бізнес, зокрема, який розташований тимчасово окупованих та прилеглих територіях, що знайшов прояв у порушенні системи логістики та збуті молока. Нині призупинили свою виробничу діяльність 37 молокопереробних підприємств. В зв'язку з цим, закупівельні ціни на молоко в низці регіонів стрімко знизились, втративши в межах 10 % на ґатункові. Окремі господарства навіть за екстра-ґатунком могли отримати не більше 5 грн/кг (за умови реалізації молока населенню), а дехто був змушений просто вилити молоко, яке не вдавалося роздавати людям та військовим [5].

Нині молокопереробні підприємства на звільнених територіях відновлюють тимчасово зупинену роботу або нарощують втрачені під час бойових дій обсяги переробки. Паралельно відновлюються канали реалізації, оскільки торгівельні мережі відновлюють роботу своїх магазинів на звільнених територіях і напрацьовують нові чи відновлюють попередні логістичні коридори. Відтак, на ринку почало відчуватися відновлення попиту на молочну продукцію та покращення умов її збуту в деокупованих областях України.

Погоджуємося з міркуванням дослідників, що зі зростанням попиту і обсягів реалізації спостерігаємо зростання цінової пропозиції на молоко-сировину, що відповідає основним законам ринкової економіки [6].

Як свідчать результати досліджень, ціна на молоко наразі формується більшою мірою за територіальним принципом. Чим ближче до зони бойових дій і більші трансакційні витрати, тим ціни нижчі.

У прифронтових та деокупованих регіонах попит на молоко починає відновлюватися, а, отже, найбільш імовірно, ціна молока повертатиметься на рівень до 24 лютого. Не виключено, що через низку сукупних причин ціна молока може рости надалі.

Вважаємо, що ситуація на молочному ринку залежатиме найперше від подій на фронті, а також можливості відновлення і поживлення експорту.

Закупівельні ціни на молоко на фоні поступового відновлення внутрішнього попиту продовжили зростати. Проте, з позитивними тенденціями щодо зростання цін на молоко, спостерігається зростання вартості пального, що через зростання собівартості кормів і, відповідно, молока негативно позначиться на рентабельності виробництва молока в господарствах корпоративного сектору аграрної економіки.

Ціни на молоко екстра ґатунку станом на 7 червня зупинилися на позначці 10,53 грн/кг без урахування ПДВ, що відповідає ціні, фіксованій два тижні до того. В той же час, діапазон цін сформувався наступний – від 9,80 до 11,15 грн.

Вищий ґатунком в середньому коштував 9,97 грн/кг, а перший – 9,89 грн/кг.

Середньозважена ціна трьох ґатунків також не змінилася – 10,13 грн/кг (без ПДВ).

Середні ціни на молоко станом на 20 квітня характеризуються на наступному рівні: екстра – 10,13 грн/кг, вищий – 9,88 грн/кг, перший – 9,40 грн/кг (без урахування ПДВ). Але знову ж таки варто наголосити, що діапазон значно ширший – від 9,50 до 10,70 грн/кг (без урахування ПДВ) за екстра.

Такий приріст у ціні пов'язаний більшою мірою з поступовим відновленням внутрішнього попиту. Все більше населення повертається до великих міст, продовжують відновлювати роботу заклади громадського харчування, кав'ярні та магазини. Проте переробні підприємства зауважують суттєве зниження внутрішнього попиту та неможливість експорту по біржових продуктах. Накопичені під час перших місяців війни запаси сухого молока та масла тиснуть на можливості переробних заводів. І, попри підрахунки експертів Співки молочних підприємств України про те, що незадіяних потужностей молоко переробки в Україні вистачить на переробку ще 2 млн т молока, вже зараз господарства найперше деокупованих областей стикаються із випадками, коли заводи скорочують переробку та повідомляють про обмеження співпраці.

Необхідно відзначити, що закупівельні ціни на молоко в першій декаді червня характеризувалися стабільністю. Більшість контрактів не змінили ціновий діапазон. Лише деякі підтягувалися до цін, встановлених два тижні тому. Були й такі, в кого спостерігалось зниження, проте на зараз – це поодинокі випадки в прифронтовій зоні. Ця обставина була обумовлена тиском надлишків готової продукції на складах, які сформувалися від початку війни і продовжують накопичуватися через розпал молочного сезону. При цьому значної активізації експорту, яка б могла підтримати ціну, не спостерігається. Всі оператори ринку намагаються втримати ціну, щоб не підштовхнути сільськогосподарських товаровиробників молока, особливо сільськогосподарських підприємств, до дзеркального скорочення поголів'я, яке після перемоги буде важко відновлювати. Проте, якщо ситуація з експортом не покращиться, за декілька місяців можна буде спостерігати посилення низхідної динаміки утримання корів.

При цьому необхідно зазначити, що у структурі українського аграрного експорту молоко та молочні продукти у 2020/21 роках займали приблизно 0,8 %. Цей ринок оцінили в \$172 млн.

Експорт молочної продукції з України був налагоджений на 107 ринків. Основні імпортери – Європа (41, 8%), країни Євразійського економічного союзу (ЄАЕС) (17,4 %), країни Азії (14,8 %) та Близького Сходу (10, 9%).

За оцінками Інфагро, у 2022 році прогноз експорту молочних продуктів, під тиском порушеної логістики в результаті воєнних дій та блокаду морських портів країни, досить невтішний. Експерти прогнозують продаж на зовнішні ринки: масла на рівні 7 тис. т (10 тис. т у 2021 р), сироватки – 14 тис. т (20 тис. т у 2021 р.).

Ситуація з експортом сиру та сирного продукту ще гірша, адже основні країни збуту (Казахстан, Узбекистан) практично заблоковані. Логістика через низку країн значно здорожчує український продукт і він просто стає неконкурентним. Зростання експортних обсягів можливо лише по СЗМ та казеїну, але це за умови реального запрацювання експорту до ЄС. Наразі ж, експорт через польські порти з переавантаженням в контейнери у Польщі досі не налагоджений, хоча це питання постійно обговорюється на рівні держав і компаній.

За інформацією Комітету з питань аграрної та земельної політики ВРУ, загальний експорт українських молочних продуктів за квітень 2022 року становив 5,6 тис. т, що лише на 21 % менше, ніж у квітні 2021 р. [7].

Необхідно зазначити, що Європейський парламент 19 травня схвалив скасування на рік зв'язного мита ЄС на увесь український експорт, зокрема молочні продукти, в тому числі скасовано квотні обмеження. Виділено «зелені коридори» на експорт з України для 2-х категорій товарів: бензовози, які прямують по паливо для України, та вантажівки з харчовою продукцією на експорт. Крім того, ринок в очікуванні позитивних зрушень і зростання попиту на яловичину та живу ВРХ після досягнення Держпродспоживслужбою домовленостей щодо здійснення транзиту через ЄС м'яса свинини та яловичини, а також м'ясних продуктів та композитних продуктів з цих видів м'яса, оброблених відповідно до категорій обробок В-Р (відповідно до пункту 1 додатку XXVI до Регламенту (ЄС) № 2020/429) – це має розблокувати експорт сушею.

Протягом квітня, коли багато українських територій були звільнені від російських окупантів, усі суб'єкти ланцюга руху молока почали налагоджувати нові ланцюги продажів та експортних каналів збуту, а також відновлювати зовнішню торгівлю молочними продуктами.

У березні 2022 року Уряд включив до переліку товарів критичного імпорту усі види молокопродуктів. Це означало, що, попри заборону валютних операцій в Україні, іноземну валюту можна придбати лише для оплати критичного імпорту і лише в безготівковій формі. Тобто покупка та виведення валюти компаніями була дозволена тільки для оплати товарів зі списку товарів критичного імпорту.

Уже на початку травня молоко та молочні продукти (крім сирів та продуктів дитячого харчування) були виключені з того переліку.

Досвід показав, що українські виробники і переробники молока, попри війну в Україні, можуть самостійно задовольнити потребу людей у такій продукції на внутрішньому ринку.

Нині виникли проблеми з імпортом молочної продукції в Україну, оскільки багато молокопереробних підприємств переорієнтовуються на внутрішній ринок і готові замінювати імпорт молочної продукції найближчим часом. Так, у квітні в Україну імпортували на 62 % менше молочних продуктів, ніж за аналогічний період минулого року.

Підтримка досягнутого рівня цін на молоко-сировину, а також ймовірність наступного зростання цілком залежать від збереження позитивної тенденції відновлення попиту та збільшення експортних відвантажень.

Незважаючи на військовий стан, на рівні профільного міністерства було підготовлено та затверджено Гігієнічні вимоги до дрібнотоварного виробництва та обігу молока (наказ від 07.04.2022 р. № 209).

Документом встановлюються гігієнічні вимоги до первинного виробництва та обігу молока від сільськогосподарських тварин, які утримуються дрібнотоварними виробниками, а також до пунктів заготівлі молока. Проте, враховуючи існуючі умови виробництва молока в господарствах населення, можемо контактувати, що в найближчій перспективі може зникнути з орбіти виробництва молока суб'єкт господарювання, на який була сконцентрована законодавча ініціатива.

Враховуючи обмеженість можливостей щодо експорту молокопродуктів, нині більшість сільськогосподарських товаровиробників та переробні підприємства орієнтуються на задоволення потреб кінцевого споживача – населення України. За нашими прогнозними розрахунками, нині сільськогосподарські підприємства, які реалізують молоко нижче 10 грн/кг (станом на кінець червня), мають збиток, понад 10 грн/кг – низький рівень прибутковості.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, тенденції розвитку внутрішнього молочного ринку будуть залежати найперше від подій на україно-російському фронті, а також можливості відновлення і поживлення експорту молокопродукції. Необхідно зазначити, що внутрішній попит на ринку буде обмежуватися рівнем доходів населення, які мають тенденцію до скорочення та традиційного зниження споживчого попиту на молочні продукти влітку. При цьому, собівартість виробництва молока продовжує зростати, як і в більшості країн світу. Дорожчання паливно-мастильних матеріалів, що займають значну частку у собівартості молока-сировини для переробного підприємства та сільськогосподарського товаровиробника, будуть значно обмежувати ефективність ведення молочного бізнесу в Україні.

Сільськогосподарські підприємства – малі, середні та великі та особисті селянські господарства – щоденно роблять власний внесок у справу наближення нашої перемоги: забезпечують молочними продуктами українських споживачів, а також забезпечують експортний потенціал молочного сектору України.

Академік Олександр Чаянов, розстріляний радянською владою, майже 100 років тому писав: «... у грізну годину, коли виявляться безсилим всі методи підприємництва, коли економічна криза та удари організованого противника будуть змітати наші підприємства, для нас можливий єдиний вірний шлях порятунку ... перекласти тягар удару на плечі того Атланта, яким тримається ... все народне господарство нашої Батьківщини ... на плечі селянського господарства» [8, с. 128]. Не забути про це нам зараз і після перемоги над ворогом також...

В нинішніх умовах без державної підтримки функціонування сільськогосподарських підприємств неможливе. Вважаємо, що основними заходами повинні стати:

- збереження поголів'я ВРХ через відновлення програм державної підтримки;
- державна підтримка молокопереробних підприємств шляхом реформування програми кредитування «5-7-9» та поширення державної підтримки на інвестиції у молокопереробну галузь;
- підтримка експорту біржових молочних продуктів (вершкове масло, СЗМ, СНМ, СДС, казеїн);
- розвиток програми держзамовлення та закупівля молочних продуктів до Держрезерву;
- прийняття Закону України «Про торгівлю продуктами харчування».

Література

1. Різничук І. Годівля корів при інтенсивній технології виробництва молока. *Тваринництво України*. 2015. № 11. С. 30-35.
2. Економічні аспекти розвитку тваринництва в особистих селянських господарствах : монографія / О. М. Варченко та ін. ; за ред. О. М. Варченко; Білоцерків. нац. аграр. ун-т. Біла Церква : БНАУ, 2019. 384 с.
3. Ільчук М. М., Радько В. І. Економічна ефективність функціонування молокопродуктового підкомплексу регіону. *Аграрна освіта і наука*. 2007. № 1-2. Т. 8. С. 84-90.
4. Іщенко А. В., Свиноус І. В. Організаційно-економічні засади функціонування особистих селянських господарств в Україні. *Економіка та управління АПК*. 2017. № 2. С. 78-86.
5. Свиноус І. В. Малі молочарі Білоцерківщини та війна. *Дім, сад, город*. 2022. № 7. С. 23-25.
6. Дмитрик О. В. Роль і місце особистого селянського господарства у формуванні доходів сільських домогосподарств. *Економіка та держава*. 2019. № 9. С. 73-77.

7. Комітет з питань аграрної та земельної політики: «Працівники молочної галузі щоденно забезпечують експортний потенціал молочного сектору України». URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/225525.html> (дата звернення: 30.06.2022).

8. Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире / Сост. Т. Шанин ; Под ред. А. В. Гордона ; пер. с англ. Москва : Издательская группа «Прогресс» - «Прогресс-Академия», 1992. 432 с.

References

1. Riznychuk, I. (2015), "Feeding cows with intensive technology of milk production", *Tvarynnytstvo Ukrainy*, no. 11, pp. 30-35.

2. Varchenko, O.M. et al. (2019), *Ekonomichni aspekty rozvytku tvarynnytstva v osobystykh selianskykh hospodarstvakh* [Economic aspects of the development of animal husbandry in personal peasant farms], monograph, Bilotserkiv. nats. ahrar. un-t. BNAU, Bila Tserkva, Ukraine, 384 p.

3. Ilchuk, M.M. and Radko, V.I. (2007), "Economic efficiency of the functioning of the dairy sub-complex of the region", *Ahrarna osvita i nauka*, no. 1-2, vol. 8, pp. 84-90.

4. Ishchenko, A.V. and Svyynous, I.V. (2017), "Organizational-economic bases of functioning of personal peasant farms in Ukraine", *Ekonomika ta upravlinnia APK*, no. 2, pp.78-86.

5. Svyynous, I.V. (2022), "Small dairy farmers of Bylotserkivshchyna and the war", *Dim, sad, horod*, no. 7, pp. 23-25.

6. Dmytryk, O.V. (2019), "Role and place of the farm household in profit generation of rural family units", *Ekonomika ta derzhava*, no. 9, pp. 73-77.

7. Committee on issues on agrarian and land policy: "Dairy industry workers daily ensure the export potential of the dairy sector of Ukraine", available at: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/225525.html> (access date: June 30, 2022).

8. Shanin, T. (1992), *Velikiy neznakomets: krestyane i fermery v sovremennom mire* [The Great Stranger: Peasants and Farmers in the Modern World], translation from English, Izdatelskaya gruppa "Progress" - "Progress-Akademiya", Moscow, Russia, 432 p.